

Uurimistöö rollist värvide tähendust ja värvisõnu käsitleva õppematerjali loomisel Eesti Rahva Muuseumis

Jane Liiv, Virve Tuubel

Mis karva sinu hobune?

Hommiku orakse karva,

päeva ajal pääsu karva,

loune ajal lohede karva.

Haljala. H III 2, 197/9 (1). 1890

(<http://www.folklore.ee/laulud/erla/e55.htm>)

Sissejuhatus

Näitustel on palju teemasid, mida aitaksid vaatajatele (eriti noortele) lähemale tuua haridusprogrammid. Muuseumipedagoog on eelkõige vahendaja ning vajab haridusprogrammi koostamiseks ja õppematerjali valmistamiseks teadlaste uuritud ja koostatud materjale. Uurijate poolt läbitöötatud ning põhjalikult käsitletud teema on hea õppematerjali loomise üks eeldusi. Artiklis anname ülevaate Eesti Rahva Muuseumis aastail 1994–2015 eksponeeritud püsinäituse “Eesti. Maa, rahvas, kultuur” juurde kuulunud, ühtlasi ühe populaarsema haridusprogrammi ja õppematerjali “Kirju-mirju värvimaailm” loomisest.

Teemani jõudmine

Jane Liiv alustas 1997. aastal tööd Eesti Rahva Muuseumi kunstnikuna. Huvi õppematerjalide koostamise vastu tekkis tal Tartu Ülikoolis maalikunsti õppides. 2001. aastal kaitses J. Liiv TÜ õpetajakoolituse lõputöö “Kunstiõpetuse integratsioon emakeelega” (Liiv 2001). Lõputöö juhendaja oli Eve Kärner ja

retsensent Virve Tuubel. Töö koosnes järgmistest peatükkidest: värv rahvakunstis; värvide keeleline väljendus; kunstiõpetuse ja emakeele integratsioon värviõpetuse kaudu; meetodilised ülesanded värviõpetuses.

Lõputööd koostama hakates oli J. Liivil soov uurida värve. Värvusõpetuses on olemas kindlad reeglid, värvuseid on teaduslikult palju uuritud füüsilisest (sh optilisest) vaatenurgast. Lapsed õpivad koolis primaar- ja sekundaarvärvuseid, sooje ja külmi toone, kontrastvärve, värvide jagunemist kromaatilisteks ja akromaatilisteks. Need on kõik vajalikud teadmised, eriti neile, kes edaspidigi tahavad kunstiga tegeleda, aga ka lihtsalt üldhariduse osana. Autor soovis leida värvidele teist lähenemist ja vaatenurka. Eesmärgiks saigi uute teemade väljapakumine kunstitundideks ja kunstiõpetuse sidumine emakeele tundidega, mis tagaks loomingulisema lähenemise värvustele, tutvustaks erinevaid võimalusi värvide tundmaõppimiseks ning arendaks laste loovust. Esialgu sai mõeldud vaid tavakooli kunstitundide mitmekesistamiseks. Seos muuseumiga lisandus hiljem, kui tekkis võimalus osaleda Phare programmis (2002), siis tekkis mõte kasutada olemasolevat lõputööd, mille teemaderingile liitsime ka värvide seose rahvakultuuriga.

Teemasse süvenemisel tekkisid küsimused: miks inimesed värve nii või teisiti nimetavad; kust on tulnud värvisõnad ja kas nad on kohe olnud sellised nagu tänapäeval või on nad läbi teinud arengu; kuidas on värvisõnad arenenud eesti ja teistes soomeugri keeltes; kas värvisõnad on kunstlikult tuletatud või arenenud inimese ümbruskonnast, loodusest, sellest kõigest, millega inimene oma igapäevaelus kokku puutub.

Enamik neist küsimustest on seotud keelega. 1990. aastate lõpus räägiti ja kirjutati erinevate õppeainete integratsioonimeetodist hariduses. Selline meetod lubab mitmeid teadmisi ja probleeme laiemalt selgitada, aitab kujundada õpilastes suuremat üldistusvõimet ja laiemat silmaringi, luua seoseid ning sünteesida erinevaid teadmisi. Teame ju, et näiteks kunstiajalugu saab tihedalt seostada ajalooõppega, aidates õpilastel kunstistiili ja -voolusid paremini siduda konkreetse ajastuga, mõista neid tagamaid ja ühiskondlikke protsesse, milles üks või teine kunstistiil sündis.

Värvinimede areng ja värvi tähendus sõnas viivad meid aga seosteni emakeele ja kirjandusega. See on hea võimalus tuua kunstiõpetusse integratsioonimeetod. Kunsti- ja keeleõpetuse seostamine võib pakkuda vaheldust tavapärasele kunstiõpetusele ja nii saab muuta emakeele tunde huvitavamaks. Ka kirjandust aitavad teised kunstid paremini mõista.

Jane Liiv kasutas oma lõputöös mitmeid keeleteaduslikke ja semiootilisi töid. Oluline allikas oli Virve Sarapiku 1996. aastal Tartu Ülikooli semiootika

ja kulturoloogia osakonnas kaitstud magistritöö “Värv kui märk”. Mitmeid artikleid leidis ajakirjades *Keel ja Kirjandus*, *Looming*, *Horisont* ja *Eesti Loodus*, samuti eraldi teostes, autoriteks tuntud eesti teadlased mitmelt erialalt nagu etnoloog Ants Viires (1983), keeleteadlased Vilja Oja (1995), Lehte Rannut (1966), Huno Rätsep (1985), Urmas Sutrop (1995), Asta Õim (1983), bioloog Erast Parmasto (1982), psühholoog Jüri Allik (1982), botaanik Tiina Randlane (1975), kunstiteadlane ja semiootik Virve Sarapik (1996). Neis uurimustes oli värve vaadeldud pigem kunstiväliselt, lähtudes lingvistilistest ja semiootilistest seisukohtadest. Näiteks võrreldi värvisõnu eesti ja teistes soome-ugri keeltes ning vene keeles, samuti uuriti värvisõnade ajaloolist kujunemist, kasutamist rahvaluules, värviliitsõnade moodustamist jms. Hiljem juba töövihikut koostades lisandusid veel mitmed teemad nagu taimsete ja tööstuslike värvide kasutamine kanga ja lõnga värvimisel (Veeroja & Kolk 1997), eesti rahvariiete värvid (Piho 2000) jms. Viimased teemad olid seotud sellega, et töövihiku andis välja ERM, mille püsinäitusega pidi programm haakuma ja eesti rahvakultuuri tutvustama. Nii lisandus värvide seosele keelega seos rahvakultuuriga. Selle osa koostamisel oli abiks Eesti Rahva Muuseumi kuraator Reet Piiri, kelle abiga valmisid eesti rahvarõivaid, looduslikke ja tööstuslikke värve ning taimedega värvimist puudutavad töövihiku osad.

Omaette teema on värvinimetused eesti regilaulus, mida on uurinud Tiiu Jaago, näiteks artiklis “Mis sealt tõuseb, soost sinine, / soost sinine, maast punane. Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus” (Jaago 1997) jpt. Seda käsitlust ERMi töövihiku loomisel ei kasutatud, kuna teemade ring oleks läinud liiga laiaks. Samuti jäid õppematerjalist välja värvide mõju, sümboolika ja tähendused.

Töövihik “Kirju-mirju värvimaailm”

Nii saigi Jane Liivi TÜ õpetajakoolituse lõputöö “Kunstiõpetuse integratsioon emakeelega” tulevase töövihiku aluseks. 2002. aastal andis Eesti Rahva Muuseum Euroopa Liidu Phare eesti keele õppe programmi toetusel välja J. Liivi koostatud ja kujundatud töövihiku “Kirju-mirju värvimaailm” koos eesti- ja venekeelse õpetajajuhendiga. Programmi eesmärk oli elavdada aineõppega kaasnevat programmivälisest tegevust ning kaasata Eesti muuseume, huvikoole, looduskaitsealasid ja muid kultuuriasutusi. Loodavad õppeprogrammid ja -materjalid olid mõeldud muukeelsetele õpilastele kõigis kooliastmetes 1.–12. klassini. 2003. aasta sügiseks valmisid riiklikul õppekaval põhinevad 51 õppe-

materjali ja 31 -programmi Eesti venekeelsete koolide õpilastele (EL Phare eesti keele õppe programm 2001–2003: Lõpparuanne, 2003, http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=139).

Töövihik “Kirju-mirju värvimaailm” tutvustab värvide tähendust eesti rahvakultuuris ja värvisõnade moodustamist eesti keeles. Leiame vastuse küsimustele, kust on tulnud värvisõnad eesti keelde ja mida nad on varem tähendanud; kuidas on eestlased värvi järgi koduloomi nimetanud; mis värvid tulenevad taimedest; milliseid värve kasutasid vanad eestlased oma rahvarõivastes; kuidas moodustatakse värvisõnu eesti keele grammatikas. Töövihik sisaldab arvukalt harjutusi ja ülesandeid (vt foto 1).

Töövihikus on kaks osa. Esimene ja suurem osa koosneb neljast peatükist. Põhjalikult anname ülevaate töövihiku olulisemast, esimesest peatükist, kus käsitletakse eestlaste vanemaid värvisõnu. Materjal annab võimaluse tutvustada värvisõnu eesti keeles ja võrrelda neid vene keelega, tuua näiteid mõlemast keelest, et muuta võõrad eestikeelsed sõnad lähedasemaks ja arusaadavamaks. Esmalt on vaadeldud värvi seost sõnaga: kuidas hakkas järk-järgult ilmet võtma inimeste teadvustunud värvimaailm, samuti seda, millistel puhkudel inimene endale värve teadvustab. Uuritakse, millised on need algsed seosed, millest hiljem kujunevad abstraktsed mõisted ja värvuste nimetused. Oluline on näiteks nn “äratundmisefekt” – viis, kuidas üks või teine värv seostub inimese teadvuses automaatselt mingi objekti või nähtusega, nt must seostub tavaliselt esmalt öö, pimeduse, võib-olla surmaga, punane värv seostub vere ja tulega jne. Paljud värvinimetused ongi mitmetes keeltes seotud mingi objekti nimega, nt oranž tähistab mitmes keeles apelsini (*orange*), samuti mitmed taimenimed nagu sirel (*lilac*), kannike (*violet*), roos (*rose*) (vt foto 2).

Edasi vaatleme esimeses peatükis muistsete värvisõnade teket ja arengut eesti keeles ning põgusalt ka teistes läänemeresoome keeltes. Eraldi on tähelepanu all järgmised värvid: punane, valge, must, must ja valge koos, hall, sinine, roheline, pruun ja kollane. Lähemalt vaadeldakse musta, valget ja punast värvi kui enim nimetatud ja kasutatud värve maailmas (foto 3, 4). Peale eestlaste värvimaailma on neil värvidel oluline koht veel väga paljude rahvaste kultuurides.

Kust on üldse pärit eestikeelne sõna *värv* ja mil moel hakati värve märkama ja neid tähistama, millised olid esimesed värvinimed jne? Sõna *värv* on laen saksa keelest, tuletatud keskalamsaksa sõnast *verwe* (sks *Farbe*). Värv võib tähendada nii värvust kui ka värvainet. Sõna on nähtavasti tarvitusele võetud alles (riide)värvimise laiemalt levides (Viires 1983). Ants Viirese ja Virve

Sarapiku järgi (toetudes M. Koski toodud andmetele) on vanimaks värvuse nimetuseks eesti keeles sõna *karva*, mis on algselt tähistanud karva värvi, antud juhul siis looma (jahilooma) värvust (vt foto 5). Punane on soome-ugri päritolu sõna ja “puna” ongi tähendanud kunagi karva, villa, (karva)värvi. Tänapäev on see säilinud volga ja ugri keeltes (Viires 1983). Ürgne karva nimetus jäi läänemeresoome keeltes tähistama üksnes punast karva ja edaspidi punast värvi.

Töövihiku teine peatükk “Mustik ja Kirjak” annab ülevaate koduloomade värvinimetustest. Siin on lühike ülevaade sellest, kuidas eestlased kasutasid värve loomanimetustes. Näiteks mitmed koduloomade nimetused on seotud nende värvusega nagu kõrb, võik, kimmel, tuhkur, punik jms. Kolmas peatükk tutvustab taimi, mida on kasutatud lõngade või riiete värvimisel. Neljas peatükk annab ülevaate eesti rahvarõivaste värvidest ja mustritest.

Töövihiku teise osa põhiteema on värvisõnad ja nende moodustamine. Selles osas vaadeldakse erinevaid värvisõnade moodustamise võimalusi. Eesti keeles on väga lihtne ühe sõnaga kirjeldada kõikvõimalikke värve ja värvivarjundeid. Eelkõige kasutatakse sõnade liitmist ja tuletamist. Värvisõnade loomisel on oluline tähenduse ülekanne, eriti metafoor. Ühe asja või nähtuse värv kantakse üle teisele. Mida leidlikum ja tabavam on võrdlus, seda eredam on tekkinud kujund. Nii saab täiendsõnaga hästi väljendada näiteks värvi erksust, tuhmust, sügavust, aga ka tooni. Töövihik lõpeb harjutuste ja mänguliste ülesannetega värvisõnade moodustamise kohta.

Töövihiku juurde kuuluvad samade jaotustega koostatud eesti- ja venekeelsed õpetajajuhendid, mis aitavad orienteeruda käsitletavas materjalis ja annavad soovitusi kinnistavateks harjutusteks. Juhendis on teemad põhjalikumalt lahti kirjutatud, võimaldamaks õpetajatel pärast muuseumikülastust õpilastega hiljem koolis iseseisvalt tunde läbi viia. Alati ei pea iga teemaga kaasnema ülesanded. Õpetaja võib nendel teemadel ka lihtsalt õpilastega rääkida, tuues tundi erinevaid vestlusi värvidest ja nende mõjust inimestele. Olulisim on suunata õpilasi märkama värve enda ümber.

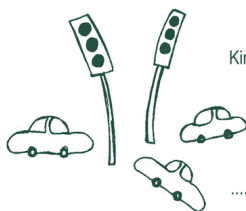
Tere!

**Kas Sa tead, et Sinu silmad võivad näha
7 MILJONIT erinevat värvi, isegi kuni 10 miljonit?**
Vaata ringi! Kogu maailm on värviline. Värvid on kõikjal meie ümber.

 MILLAL MÄRKAME VÄRVE?

Oleme harjunud värvilise maailmaga. Me elame keset värve, aga ei mõtle neist. Inimene paneb värve tähele rohkem erilistel juhtudel – kui need ise silma torkavad. Värvide märkame näiteks siis, kui taevas on vikerkaar või kui sõbral on midagi eredavärvilist seljas. **Meenuta, kus või millal Sa oled värve eriti tähele pannud?**

 MILLAL MÄRKAME VÄRVIDE PUUDUMIST?

Kindlasti oled näinud mustvalget filmi või lugenud mustvalgete piltidega raamatut. Siis hakkab silma see, et **värve ei ole**. Ka öösel ei ole värve eriti näha. Oleks kurb, kui järsku poleks maailmas enam ühtegi värvi. **Mis siis juhtuks, kui värve enam ei oleks?**
Mis juhtub liikluses, kui valgusfooris pole enam värvilisi tulesid?

Värvid aitavad hästi silma paista.
Mis värvi on näiteks teetöölise ja ehitajate riided?
Miks neil on vaja oma riietusega välja paista?

Värvid aitavad meid ka siis, kui on vaja end varjata.
Sõduritel on kaitsevärvi (loodusevärvi) roheline- ja pruunikirjud riided. **Miks on sõdurite riided just sellised?**
Kellel on veel vaja end riietusega varjata?

Värvidega kujundame enda ümbrust.
Kirjelda, milliseid värve leidub Sinu kodus! Mis värvi on Sinu tuba? Aga köök, elutuba?
Jutusta, millised värvid Sulle silma hakkavad, kui Sa kooli lähed? Millised värvid on Sinu klassis?

Eesti keeles on tuntumad värvinimed: **VALGE, MUST, PUNANE, HALL, KOLLANE, SININE, ROHELINE, PRUUN, ORANŽ, LILLA, ROOSA.**
Värvi iga ring erinevat värvi!

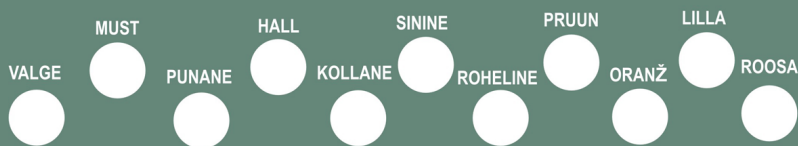

Foto 1. Töövihiku lk 1.

SININE

Vanadel hallidel aegadel, kui eesti keeles oli veel vähe värvisõnu, polnud eraldi sõnu **sinise** ja musta jaoks. Must tähistas üldse tumedaid toone, sealhulgas ka sinist. **Tumesinine** ja **must** on sarnased värvid. Seda näitab ka sõna **mustikas**, ehkki see mari on ju tegelikult tumesinine.

Roheline tähistab ka värskust ja noorust. Noore ja kogenematu inimese kohta öeldakse: "Ta on alles **roheline**".

PRUUN

Sõna **pruun** on laen saksa keelest. Eesti keeles on see kodunenud alles umbes 18. sajandil. Varem öeldi pruuni kohta näiteks **KÖRB**. **Körb** tähendab ka pruuni hobust. Pruuni hobust tähistas veel **RAUDJAS**. Sõna **raudjas** on seotud rauaga – rauaroose on ju punakaspruuni värvi. Punakaspruuni nagu punasegi kohta öeldi **RUUGE** või **RUSKE**.

ORANŽ, LILLA, VIOLETNE JA ROOSA

Mõned värvinimed on tulnud taimenimedest. Paljudes keeltes tähistab üks ja sama sõna nii **oranži** värvi kui ka apelsini. Inglise keeles ongi apelsin **orange**. Eesti keeles öeldakse vahel ka **apelsinikarva**.

Ka mõned lilled on värvidele nime andnud. Saksa keeles on sirel **lilla**, inglise keeles **lilac**. Kannike on prantsuse keeles **violette**, inglise keeles **violet**. Roos on inglise keeles **rose**.

Mis värvisõnu need lillenimed meile meenutavad?
Muidugi – **lilla**, **violetne** ja **roosa**!
Lilla ja violetne tähendavad tegelikult sama värvi.

MIDA TÄHENDAVAD NEED VÄLJENDID?

Sinised unistused, sinised kaugused.

Mis Sinul seostub sõnaga sinine?

ROHELINE JA HALJAS

Roheline ilmub kirjasõnasse alles 18. sajandil. **Roheline** tuleb muidugi sõnast **rohi**. Rohelise värvi vana nimi on aga **HALJAS**. **Haljas** on balti laensõna, mis tuli eesti keelde umbes 17. saj. Läänemeresoome keeltes on sõnal **haljas** mitu tähendust: roheline, kahvatusinine. Siit näeme, et vanal ajal, kui oli vähe värvisõnu, võis rohelist ja sinist tähistada üks ja sama värvisõna. Tänapäeval seostub sõna **haljas** looduse ja rohelusega. **Haljendama** tähendab suvist lopsakat rohelust. Väljad ja aasad **haljendavad**. Mida tähendavad sõnad **haljasala** ja **haljastus**?

MIDA VEEL HALJAS ON TÄHENDANUD?

Eesti keeles on sõnal **haljas** veel teinegi tähendus – **läikiv**. Seda kasutatakse just metalli kohta. Kuningal on **haljas** mõök. **Haljas** võib olla seotud halliga, sest ka metall on ju läikivhall:

Haljas tähendab veel selgust: **haljas allikavesi, haljas viin**.

Rüütli on **haljas** raudrüü.

KOLLANE

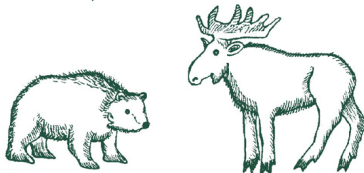
Kollane on balti päritolu sõna. Ta on sarnane ka teistes läänemeresoome keeltes. Vanasti öeldi aga hoopis **KULLANE** või **KULDNE**. Seega seostati kollast värvi kullaga.

Kollasest on tulnud sõnad **kolletuma** ja **koltuma**. Sügisel muutuvad puudel lehed kollaseks – lehed **kolletuvad**. Vanad ajalehed ja raamatud muutuvad pruunikaks – nad **koltuvad**.

PUNANE, VALGE ja MUST on kõige sagedamini nimetatud värvisõnad maailmas. Huvitav on see, et inimesed näevad unenägudes kõige rohkem punaseid ja kollaseid värve, sinist ja rohelist nähakse hoopis vähem. **Mis värvi unenägusid Sina näed?**
Joonista pilt oma unenäost.

PUNANE

Punane on ilus ja erakordne värv. Punast esineb meie looduses harva. Eestimaa on suvel roheline, talvel valge, sügisel ja varakevadel hall ning porine. Niisugusel taustal paistab punane väga hästi silma, näiteks punased lilled, marjad, punaka karvaga loomad. Punased on tuli, veri, tõusev ja loojuv päike. **Punane on musta ja valge kõrval üks esimesi värve, millele inimene nime andis.**

Muistsetele soome-ugri küttilde oli väga tähtis loom juba kaugelt värvi ja välimuse järgi ära tunda. Enamik jahiloomi, nagu karu, metskits või põder on punakaspruuni karvaga. Algul tähistas **puna** nii loomakarva kui ka selle värvi. Hiljem, kui tuli kasutusele balti päritolu sõna **karv**, jäi sõna **punane** tähistama lihtsalt punast värvi.

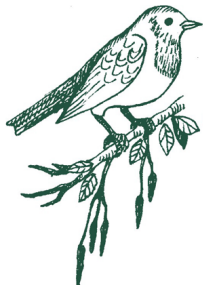
MILLISED SÕNAD ON VEEL PUNAST MÄRKINUD?

Väga vanast sõnast **veri** pärineb punase nimetus **VEREV**. Kui punasest tuleb sõna **punetama**, siis verevast tuleb sõna **veretama**. Mets **veretab** marjadest. Ta on näost **veripunane**. Punaseid ja oranže värvitoone tähistasid vanasti ka sõnad **RUSKE** ja **RUUGE**. Sarnaselt on öeldud ka teistes läänemeresoome keeltes: soome **punainen**, karjala **ruskie**, vepsa **rusked**, vadja **kaunis**.

KUIDAS ME TÄNAPÄEVAL ÜTLEME? KASUTA TEIST VÄRVISÕNA!

Karjamaal söövad **rusked** lehmad.
 Pilved **ruskavad** taevas.
 Tüdrukul on **ruuged** juuksed.

Punast värvi tähistas vanasti ka sõna **LEPP**. Lepp on kollakaspunase puiduga puu. Lepakoorest saadi punakat riidevärvi. Niisiis on **lepalind** saanud oma nime sellest, et tal on punakat värvi rind. Mis värvi on lepatriinu? Mis Sa arvad, kust ta oma nime on saanud?

Täida lüngad!

Vanadel eestlastel oli punane nooruse, tervise ja rõõmu värv. Eestlased kasutasid oma pulmariietes ja pulmakommetes palju värvi. Punasel oli ka maagiline tähendus. Arvati, et punane tõrjub Punase lõngaga piiratud alale ei pääsenud kurjad vaimud. Sellepärast seoti näiteks haige koha ümber Samuti seoti puude külge Punaste marjadega pihlakas oli püha puu.

VALGE

Valge on seotud valgusega. Sõna **valge** on eesti keeles mitmetähenduslik, tähistades nii valget värvi kui ka valgust. Seoseid valguse ja päevaga on palju. Ütleme ju: **Hommikul läheb valgeks, ilm läheb valgeks. Üles tõuseme aovalgel, tööd teeme päevalgel, toas istume tulevalgel, õhtul jalutame kuuvalgel.**

Valge on soome-ugri päritolu sõna. Kõigis läänemeresoome keeltes kõlab valge natuke sarnaselt: soome **valkea**, karjala **valkie**, vepsa **vaaged**, liivi **vâlda**, mordva **valdo/valda**. Ka neis keeltes on valgel seos valgusega.

MIDA VALGE VEEL TÄHENDADA VÕIB?

Valge võib märkida ka heledaid asju, mis päris valged ei olegi. Heleda naha ja juustega inimese kohta öeldakse **valgetverd**, **valgevereline**. Ta **läks näost valgeks** – see tähendab, et inimene kahvatab, tal on paha olla. Heledast jahust leiva kohta on öeldud **valge leib**. Valge võib tähendada veel selgust ja tõe. **Pahategu toodi päevalvalgele / tuli valguse kätte**.

Valge ja **hõbevalge** on vanasti ka hõbedat ehk raha tähendanud. **Valget viima / valget panema** – see tähendab ohverdama. Ohverdati näiteks hõbemündi küljest kraabitud hõbedat. Ohvriloomad olid sageli valged (või vastupidi, mustad).

Moodusta piltide järgi sõnu valge kohta!

 + valge = + valge =

 + valge =

MUST

Must on soome-ugri päritolu sõna. Ta on ühine kõigile läänemeresoome keeltele: soome *musta*, karjala *mušta*, vepsa *must*, vadja *mussa*, liivi *mušta*. Väga ammu aegadel tähistas must üldse tumedaid ja külmi värve, valge aga heledaid ja sooje värve.

MIDA MUST TÄHENDADA VÕIB?

Must on eesti keeles mitmetähenduslik nagu valgegi. Valge tähistab valgust, must aga eesti keeles tavaliselt pimedust ei tähista, kuigi võime öelda: **öö on must**. Must märgib hoopis **mustust** ja **räpasust**. Öeldakse ju, et käed on **mustad** (määrduvad). Poisil on nägu **must**. Sageli tähistab must üldse tumedaid toone. Tumeda naha ja juustega inimese kohta öeldakse **mustaverd**, **mustanahaline**. Tume rukkileib on **must** leib, kevadel peale lume sulamist on maa **must**.

Mõnikord kasutatakse musta ülekanud tähenduses. Näiteks võib must tähendada negatiivset, halba. **Must äri**, **must turg**, **mustkunst**, **mustas nimekirjas olema**, **must mure**, **mustad mõtted**. Kedagi **mustama** – kellestki halba rääkima. Must võib tähistada ka suurt hulka: **mustendama**, **musttuhat**, **mustmiljon**. Väljak **mustendab** või **mustab** inimestest. Seal on neid vähemalt **mustmiljon**.

MIDA NEED VÄLJENDID TÄHENDAVALD?

Musta pesu pesema

Musta tööd tegema

Tal on must südametunnistus

Tal on nägu murest must

Silme ees läheb mustaks

MILLISEID SÕNAD ON VEEL MUSTA MÄRKINUD?

Musta värvi kohta on öeldud veel näiteks **sitikmust**, **süsimust**, **nõgimust**, **pigimust**. **Sitikmust** – must nagu sitikas.

Mis värvi on mustikas?
Milliseid musti marju Sa veel tead?
Mets **mustendab** mustikatest.

4

Foto 4. Töövihiku lk 4.

Mäetagused 64

153

I OSA

EESTLASTE VANEMAI D VÄRVISÖNU

Kust on tulnud värvisõnad eesti keelde?

Inimesed seostavad värve tihti mingi asja või nähtusega. Valgega seostuvad valgus ja päev, aga ka talv ja lumi. Must meenutab ööd ja pimedust. Punasega seostuvad tuli ja veri. Valge, must ja punane on läbi aegade olnud inimestele tähtsad värvid. Mis Sinul meelde tuleb, kui mõtled valge värvi peale? Aga punasele? Mustale?

Enamikus maailma keeltes ongi kõige vanemad värvisõnad **VALGE, MUST** ja **PUNANE**.

See tähendab, et esimesena hakkasid inimesed nimetama just neid värve.

Algul tähistas **valge** kõiki heledaid ja sooje värve, **must** aga tumedaid ja külmi. Siis tekkisid **punast** värvi tähistavad sõnad ja seejärel ajapikku ülejäänud värvisõnad.

Nagu mujal maailmas, nii on ka eesti keeles vanimad värvisõnad tähistanud **VALGET, MUSTA** ja **PUNAST**. Seejärel mõtlesid vanad eestlased nimed sellistele värvidele nagu **HALL, KOLLANE, ROHELINE, SININE** ja **PRUUN**. Muidugi olid tollal kasutusel teistsugused sõnad. Eesti keel muutub ja areneb. Muutuvad ka värvisõnad. Pärts täpselt me ei oskagi arvata, millise sõnaga vanasti mingit värvi tähistati.

Suure grupi **SOOME-UGRI** keeltest moodustuvad **LÄÄNEMERESOOME** keeled. Sinna kuuluvad nii **eesti keel** kui ka näiteks **soome, vadja, vepsa** ja **karjala keel**. Need keeled on kõik omavahel sugulased.

Peale vanade, soome-ugri päritolu värvisõnade on eesti keeles ka hulk laensõnu, mis on tulnud näiteks **balti keeltest, saksa, prantsuse** ja **vene keelest**. Uurides eesti keelt ja teisi läänemeresoome keeli, oskame oletada, milliseid värvinimesid vanasti kasutati.

Uuemad värvisõnad on eesti keeles **LILLA, ROOSA, VIOLETNE, BEEŽ** ja **ORANŽ**.

Tõenäoliselt on need eesti keelde tulnud alles 20. sajandil.

VÄRVI JA KARVA

Värv tähendab eesti keeles nii **värvust** (nt punane, sinine)

kui ka värvainet (nt vesivärv, guaššvärv). **Miks see nii on?**

Arvatakse, et sõna **värv** on eesti keelde tulnud saksa keelest, alates 13.–14. sajandist. Umbes sel ajal hakati esmakordselt riideid värvima.

Värv ei tähendanud enam mitte ainult värvitooni, vaid ka **värvainet**, näiteks taimevärve, millega riideid värviti. Nii tekkis ka tegusõna **värvima**.

Võta **VÄRVID** ja pintsel!
VÄRVI pilt punast **VÄRVI!**

KUIDAS ON SÕNA KARVA SEOTUD VÄRVIDEGA?

Praegu tähendab sõna **karva** eelkõige looma või inimese karvkatet. Vanasti aga tähendas sõna **karva** värvust. Värvitooni võrreldi ümbritseva looduse (looma) värviga. Vaadati, mis **karva** ehk mis **värvi** üks või teine loom on. Arvatakse, et see ongi vanimaid värvi määramise viise.

Ka tänapäeval kasutame sõna **karva** mõnikord värvi tähenduses:

Õhtutaevas oli punast **karva**. Hobune on halli **karva**. Daamil on **kullakarva** kleit.

Täida lüngad!

Taevas olikarva sinine ja rohi olikarva roheline.

Sõna **karva** on balti laen ja tähistab värvust kõigis läänemeresoome keeltes. Veelgi vanem on aga soome-ugri päritolu sõna **PUNANE**.

Haridusprogramm “Kirju-mirju värvimaailm”

Haridusprogrammi “Kirju-mirju värvimaailm” on peamiselt läbi viidud ERMi püsinäitusel “Eesti. Maa, rahvas, kultuur”. 19. sajandi argielu väljapanek andis võimaluse uurida värvide kasutamist talukultuuris. Seega sai rikastada ja kinnistada esemeid uurides veelgi töövihikus antud infot.

ERMi muuseumipedagoogide läbiviidud tundides muutus ja kohanes programm õpilaste ja õpetajate soovidele ja ootustele vastavamaks. Lisaks näitusele toimus materjali uurimine ja kinnistamine töötoas. Lisasime haridusprogrammile võimaluse ise värvida kaasa võetud eset, näiteks T-särki või kirjata tekstiile.

Levinud oli haridusprogrammi tellimine koolidesse ja seminaridele. Lisaks õpilastele olid huvilised pedagoogid, lasteaiaõpetajad, keeleõppijad, üliõpilased, käsitöömeistrid jne.

Töövihikut telliti keeleõppe eesmärgil mitmetesse välisriikidesse. ERMi Sõprade Seltsi algatusel on teemat tutvustatud keelepäeval Petseri Lingvistilises Gümnaasiumis.

Foto 6. Püsinäitusel rehetoas. Kristjan Raba foto 2007.

Kokkuvõte

Värvisõnu ja värvide tähendust käsitleva töövihiku ja haridusprogrammi loomine ERMi püsinäitusele oli mõeldav, sest teemat olid eelnevalt põhjalikult uurinud mitmed teadlased. Peale töövihikus käsitletava materjali saab huvi korral värve töövihiku lõpus toodud kirjanduse abil veel edasi uurida.

Töövihikut “Kirju-mirju värvimaailm” on ERMis koos haridusprogrammiga pakutud huvilistele neliteist aastat, seda on ERMis või koolides kasutanud ligi neli tuhat huvilist. Kuigi ERMi püsinäitus “Eesti. Maa, rahvas, kultuur” on suletud, saab töövihikut koos saadud kogemustega edasi kasutada. Hetkel on töövihikuid veel alles ning neid saab kindlasti rakendada uuel Eesti kultuuriloo püsinäitusel “Kohtumised”. Oleme tänulikud kõikidele, kes on värvide teemat uurinud. Koos oleme saanud väärtustada emakeelt, pöörata tähelepanu keele rikkusele ja tutvustada värvide imelist maailma.

Foto 7. Kaasavõetud esemete värvimine batika tehnikas. Kristjan Raba foto 2008.

Kirjandus

Jaago, Tiiu 1997. *Mis seal tõuseb, soost sinine, soost sinine, maast punane? Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus. Mäetagused* 5, lk 54–72 (doi: 10.7592/MT1997.05.tiiu).

Liiv, Jane 2001. *Kunstiõpetuse integratsioon emakeelega*. Tartu: Tartu Ülikooli kultuuri-teaduste ja kunstide instituut. Magistritöö.

Liiv, Jane 2002a. *Kirju-mirju värvimaailm: töövihik*. Tartu: ERM.

Liiv, Jane 2002b. *Kirju-mirju värvimaailm: õpetaja juhend*. Tartu: ERM.

Phare 2003 = Euroopa Liidu Phare eesti keele õppe programm 2001–2003: Lõpparuanne. Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutus (http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=139 – 25. juuli 2016).

Viires, Ants 1983. Eestlaste värvimaailm. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 290–302.

Kasutatud töövihiku “Kirju-mirju värvimaailm” koostamisel

Allik, Jüri 1982. Värvitaju, värvinimetused ja värvisümbolika. *Looming* 3, lk 378–384.

Ernits, Enn & Sarv, Mikk & Tedre, Ülo & Kõiv, Madis & Lõugas, Vello & Vint, Tõnis & Viires, Ants & Stöör, Ülo & Eelsalu, Heino 1981. Värvid, arvud, kujundid. Esivanemate maailmapildid. *Looming* 11, lk 1600–1608.

Oja, Vilja 1995. Võrdlusel baseeruvaist värviliitsõnadest. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 809–817.

Parmasto, Erast 1982. Mitmevärviline maailm. *Looming* 3, lk 375–377.

Piho, Mare 2000. *Punane ja valge. Setud. Värv ja kultuur. Red and White. The Setus. Colour and Culture*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Randlane, Tiina 1975. Värvirikkus loodusest 1. *Eesti Loodus* 7, lk 427–429.

Rannut, Lehte 1966. Nimisõna liitumine värvust tähistava omadussõnaga. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 478–486.

Rätsep, Huno 1985. Läänemeresoome värvimaailm. (M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä.) *Keel ja Kirjandus* 1, lk 58–59.

Rüütel, Eha & Elenurm, Taimi & Pehk, Alice & Tomberg, Marika & Visnapuu, Piret 2001. *Loomismäng. Muusika-, sõna-, liikumis-, kunsti- ja värviharjutusi rühmatöök*s. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.

Sarapik, Virve 1996. *Värv kui märk*. Magistritöö. Käsikiri. Tartu.

Sarapik, Virve 1994. Valge ja must. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 641–649; 12, lk 713–717.

Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 797–808.

Veeroja, Piia & Kolk, Katrin 1997. *Villakiu värvimine Eestis kasvavate värvitaimedega*. Tartu: EPMÜ.

Viires, Ants 1983. Eestlaste värvimaailm. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 290–302.

Viires, Ants & Vunder, Elle (koost) 1998. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Viires, Ants 2000. *Puud ja inimesed*. Tartu: Ilmamaa.

Viires, Ants 2001. *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa.

Vilbaste, Gustav 1939. Taimedega värvimisi Eestis. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XIV*. Tartu, lk 1–56.

Õim, Asta 1983. Värvinimetuste moodustamisest ning kasutamisest eesti ja vene keeles. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 26–32.

Summary

The role of research in the compilation of educational material on the meaning of colours and colour terms at the Estonian National Museum

Jane Liiv and Virve Tuubel give an overview of the compilation of a popular educational programme and study material concerning colours, at the permanent exhibition *Estonia: Land, People, Culture*, displayed at the Estonian National Museum in 1994–2015.